

ЕКОНОМІКА, ОРГАНІЗАЦІЯ

УДК 658:664.2

Д.Ф. Крисанов, Л.О. Удова, О.М. Варченко

ПОТЕНЦІАЛ ХАРЧОВИХ ГАЛУЗЕЙ АПК УКРАЇНИ: СТРУКТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ

Дослідження виконано при підтримці НАН України у рамках відомчої НДР «Агропродовольчий розвиток України в контексті забезпечення продовольчої безпеки» (0111U001318).

Проаналізовано структурні зрушення в харчових галузях вітчизняного АПК, що відбулися з другої половини 2000-них років, їх ресурсне та інноваційно-інвестиційне забезпечення. Розкрито особливості заготівлі аграрної сировини в господарствах населення та сільськогосподарських підприємствах. Висвітлено зрушення в результативності та ефективності використання потенціалу харчових галузей АПК, розроблено пропозиції щодо їх підвищення.

Вступ. На нинішньому етапі розвитку вітчизняної економіки проблеми виробництва безпечної та якісної харчової продукції, напоїв і тютюнових виробів набули особливої гостроти та актуальності. Це пов'язано з тим, що, з одного боку, Російська Федерація, як один із основних імпортерів вітчизняної м'ясо-молочної продукції, неодноразово висувала претензії стосовно її невідповідності вимогам російських стандартів, а з іншої, – прагнення України до інтеграції з Євросоюзом однією із важливих передумов передбачає гармонізацію вітчизняної нормативної бази з питань безпечності і якості продовольства з європейською і світовою та її активне впровадження в переробно-харчове виробництво. Водночас, нинішня техніко-технологічна база підприємств харчової промисловості є достатньо складним конгломератом виробничих потужностей різної продуктової спеціалізації, в якій об'єднані доволі різнопланові можливості щодо випуску харчової продукції: від харчових виробів, що відповідають вимогам сучасних європейських стандартів, до продовольчих товарів, які нерідко не витримують нормативних положень вітчизняних технічних умов. Це з одного боку, а з іншого, – все більше загострюється проблема забезпечення підприємств харчової промисловості сільськогосподарською сировиною. Сукупність перерахованих та інших проблем, які супроводжують виробничо-господарську діяльність підприємств АПК, викликає підвищений інтерес до різнопланових процесів формування кінцевих результатів господарювання, що уособлюються і концентруються в показниках харчової промисловості.

Постановка проблеми. Тенденції розвитку міжнародної аграрної економіки дають достатньо підстав для висновку про те, що проблема забезпечення світової спільноти продовольством буде неухильно загострюватись, а вимоги стосовно його безпечності та якості – підвищуватись. За таких передумов і викликів вклад України в забезпечення як власної, так і світової продовольчої безпеки на перспективу буде неодмінно зростати. Це позитивна компонента розвитку АПК, а особливо переробно-харчової промисловості, що випускає кінцеву харчову продукцію. Ось чому посилюється необхідність проаналізувати зрушення в харчових галузях АПК, що відбувалися в останні роки, в забезпеченні переробно-харчового виробництва необхідними аграрними й іншими ресурсами та інвестиціями, виявити тенденції, що склалися, та оцінити можливості подальшого ефективного використання їх потенціалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема управління формуванням збалансованого потенціалу підприємств та результативності й ефективності його

використання, критеріям, показникам і методикам їх оцінювання, а також обґрунтуванню засобів і ресурсів, які необхідно залучити для покращання вхідних і вихідних параметрів виробництва, присвячено достатню велику низку публікацій. Водночас, в сучасних умовах загострюється увага на проблемах управління результативністю й ефективністю діяльності підприємств АПК на мезорівні з урахуванням галузевої специфіки, збалансованості переробних потужностей з можливостями забезпечення аграрною сировиною та іншими ресурсами, тобто узгодженості різних матеріальних потоків у часі й просторі та ін. Ці проблеми знайшли помітне місце в роботах В. Андрійчука, О. Варченко, Л. Дейнеко, Д. Крисанова, Л. Лігоненко, Т. Мостенської, Б. Пасхавера, Н. Скопенко, А. Шегди та ін. [1-7]. Вони зробили помітний внесок у розвиток теоретико-методологічних основ підвищення ефективності й нарощування результативності аграрного сектора загалом і підприємств АПК.

Ціль статті передбачає необхідність вирішення таких завдань:

- проаналізувати причини й наслідки структурних зрушень в харчових і переробних галузях вітчизняного АПК, що відбувалися з другої половини 2000-них років, та розкрити особливості їх ресурсного, інвестиційного й інноваційного забезпечення;

- виявити особливості організації і масштаби заготівлі аграрної сировини в сільськогосподарських підприємствах і господарствах населення;

- систематизувати проблеми, виявити тенденції, оцінити результативність й ефективність використання потенціалу переробно-харчового виробництва в останній період часу та розробити пропозиції, спрямовані на забезпечення їх підвищення.

Виклад основних результатів. Харчова і тютюнова промисловість є важливою складовою агропродовольчого ланцюга, первинною ланкою якого є сільське господарство, а наступною – торгівля, що реалізує споживачам продовольчі товари. У цьому ланцюзі центральне місце займають підприємства харчових і переробних галузей, оскільки вони продукують кінцеву продукцію, в якій уособлені витрати нинішнього і попереднього виробничих етапів. У галузях, що займаються вирощуванням, збиранням, первинною доробкою та зберіганням аграрної сировини в останню чверть століття відбувалися помітні зрушення, які здійснювали різноплановий вплив і на харчові галузі АПК. Що стосується аграрної сфери АПК, то під впливом глобалізаційних, соціально-економічних, демографічних, розселенських та інших процесів у ній відбувалися наступні зрушення і трансформації:

- подрібнення та згортання поселенської мережі під впливом демографічних й інших руйнівних процесів супроводжувалося зменшенням обжитої території, стихійним виведенням із сільськогосподарського виробництва продуктивних земельних угідь (понад 15%), катастрофічним скороченням масштабів офіційної зайнятості сільського населення безпосередньо у сільській місцевості (майже на порядок), погіршенням стану шляхової мережі й транспортного обслуговування, а також доступності агровиробників до продовольчих ринків;

- ринкові трансформації в аграрному секторі супроводжувалися зміною його інституціональної структури – значно розширився спектр організаційно-правових форм підприємництва, але разом з цим дрібні господарські формування стали домінуючими серед суб'єктів аграрного бізнесу, а частка виробленої ними сільськогосподарської продукції в окремі періоди перевищувала 60% (зараз близько половини);

- зміщення центра зусиль щодо вирощування аграрної продукції в сторону дрібних і найдрібніших агровиробників загострило проблему якості та безпечності сільськогосподарської сировини. Вищезгадані продуценти не спроможні забезпечити дотримання вимог чинних стандартів на основі використання сучасних індустриальних технологій, оскільки не мають можливості їх впроваджувати ні економічно (дефіцит коштів), ні технологічно (дрібноконтурні земельні ділянки);

- низька якість продовольчої сировини, зокрема, понад 70% сирого молока не відповідає вимогам європейських стандартів;

- територіальна розпорошеність продуцентів аграрної сировини поставила перед необхідністю формування заготівельної мережі та встановлення взаємовигідних економічних відносин між агровиробниками і переробно-харчовими підприємствами;

- організаційна автономність, територіальна розпорошеність при згортанні мережі існуючих сільськогосподарських кооперативів посилили правову й економічну незахищеність дрібних агровиробників. Тому з метою безперервного забезпечення переробно-харчового виробництва аграрною сировиною постала проблема формування агропродовольчих структур, в яких будуть мінімізуватись, виключатись або взаємопогашатись ризики і збитки від самостійної діяльності окремих підприємств та підсилюватись позитиви й конкурентні переваги на основі виникнення і нарощування синергетичного ефекту у їх об'єднаннях тощо.

Водночас, не тільки різнопланові зрушення в аграрній сфері, але й безпосередньо в переробній сфері АПК, а особливо у зовнішньому соціально-економічному середовищі, прямо чи опосередковано (через низку передаточних механізмів, то підсилюючись, то затухаючи) здійснювали і продовжують впливати на територіальну організацію, фінансово-економічний стан та потенційні можливості щодо перспективного розвитку. Серед найважливіших чинників зовнішнього середовища, демографічних тенденцій та соціально-економічних трансформацій необхідно навести наступні:

- поширення світової економічної кризи на вітчизняне національне господарство, що супроводжувалося зменшенням обсягів виробництва, зниженням доходів споживачів та їх попиту на продовольчі товари;

- збільшення народонаселення Землі при обмеженості ресурсів супроводжується підвищенням попиту на продовольство, зростанням його дефіциту і в цьому зв'язку посилюється роль України як експортера харчової продукції на світові продовольчі ринки, активного учасника у вирішенні проблем продовольчого забезпечення;

- прагнення України стати спочатку асоційованим, а потім дійсним членом Євросоюзу однією із важливих передумов передбачає приведення у відповідність з європейською національною законодавчо-нормативною бази. Однією із її складових виступає національна система технічного регулювання. В частині, що відноситься до сфери агропродовольчої продукції, вона охоплює достатньо широкий спектр напрямів (законодавча база, стандарти, технічні регламенти, акредитація органів з оцінки відповідності, процедури підтвердження відповідності, ринковий нагляд за виконанням обов'язкових вимог). Просування до європейської моделі ринкового нагляду повинно супроводжуватися удосконаленням інноваційно-технологічної бази переробно-харчового виробництва з тим, щоб розширювати випуск харчової продукції, яка буде відповідати вимогам європейських або національних гармонізованих нормативних документів;

- збільшення кількості та розширення масштабів діяльності транснаціональних корпорацій і вітчизняних агрохолдингів в Україні справляє суперечливий вплив на розвиток аграрної економіки і сільської місцевості. Їх діяльність спрямована на максимізацію отримання прибутків і супроводжується виснаженням та хижацьким використанням природно-ресурсного потенціалу, посиленням дефіциту сільських бюджетів, занепадом соціальної інфраструктури, катастрофічним зменшенням зайнятості тощо.

Отже, під впливом різноспрямованих тенденцій та різношвидкісних процесів, а також суперечливих наслідків попередніх зрушень у харчових і переробних галузях АПК у 2000-ні роки відбувалися суттєві трансформації. Вони знайшли своє відображення в статистичній звітності, яка приведена в табл. 1.

Таблиця 1

Ресурсне та інноваційно-інвестиційне забезпечення і результативність функціонування харчових галузей АПК України

№ з/п	Показники	Роки			
		2006*	2007	2008	2009
1.	Вартість основних засобів, тис. грн. - зношеність основних засобів, %	50263,3 48,4	62595,6 45,6	73536,4 44,0	82945,9 44,0
2.	Чисельність зайнятого персоналу, тис. осіб	464,7	454,2	436,2	389,7
3.	Інвестиції в основний капітал, млн. грн.	8290,4	11829,8	13130,5	10457,6
4.	Прямі іноземні інвестиції, млн. дол. США	1274,6	1564,0	1685,9	1837,2
5.	Витрати на інноваційну діяльність, млн. грн.	810,9	1729,3	1374,1	1015,0
6.	Інноваційне забезпечення, одиниць - придбано нових технологій - впроваджено нових технологічних процесів - освоєно нових видів техніки - освоєно нових матеріалів, виробів, продуктів	76 74 8 460	113 209 3 403	134 174 2 455	114 181 5 583
7.	Індекс виробництва продукції, у % до 1990 р.	109,3	117,5	115,0	108,1

* Порівняння з 2006 роком некоректне у зв'язку із зміною методології обстеження.

Продовження табл. 1

№ з/п	Показники	Роки			2012 р. до 2007 р.
		2010	2011	2012	
1.	Вартість основних засобів, тис. грн. - зношеність основних засобів, %	91985,4 45,7	н/д н/д	н/д н/д	147,0 +0,1
2.	Чисельність зайнятого персоналу, тис. осіб	387,4	377,9	373,9	82,3
3.	Інвестиції в основний капітал, млн. грн.	9385,4	12144,4	11857,7	100,2
4.	Прямі іноземні інвестиції, млн. дол. США	1858,7	2065,7	3039,9	+1475,9
5.	Витрати на інноваційну діяльність, млн. грн.	608,9	933,1	1566,3	90,6
6.	Інноваційне забезпечення, одиниць - придбано нових технологій - впроваджено нових технологічних процесів - освоєно нових видів техніки - освоєно нових матеріалів, виробів, продуктів	84 218 14 473	76 237 35 676	156 268 5 662	138,0 128,2 167,6 164,3
7.	Індекс виробництва продукції, в % до 1990 р.	111,6	110,9	112,7	-4,8

У зв'язку із корегуванням методології організації обстежень підприємств, а також об'єктивними процесами згортання і припинення виробничої діяльності, банкрутством, злиттям та поглинанням кількість підприємницьких структур у харчовій промисловості має тенденцію до скорочення. Виключення із переліку статистичної звітності форми №11-ОЗ «Звіт про наявність та рух основних засобів, амортизацію (знос)» не дозволяє простежити зазначену тенденцію після 2010 р., але навіть наведені дані свідчать про те, що постійне нарощування вартості основних засобів не супроводжується покращенням їх якісного стану: коефіцієнт зношеності основних фондів якщо і знижувався, то дуже незначно. Отже, має місце технологічна консервованість переробно-харчового виробництва, оскільки відносно лише незначна частина підприємств (1-3% від їх загальної чисельності) займається впровадженням сучасних технологій, виробів та інших інновацій, які дійсно відносяться до середніх та високотехнологічних продуктів. Однак унаслідок їх малочисельності, а також переважання застарілих і традиційних для 1990-2000 років технологій і технологічного устаткування, загальну ситуацію є підстави оцінювати як «стагнація».

Помітне скорочення чисельності зайнятого персоналу, в першу чергу пояснюється таким чинником як зменшення кількості підприємств, що перебувають на статистичному обліку, а разом з цим – і їх працівників. Таке суттєве скорочення – з 7,0 тис. до 5,4 тис. підприємств за 2007-2010 рр. – має кілька причин, а саме:

- зняття із статистичного обліку підприємств, що вже тривалий період часу не здійснювали виробничої діяльності і не передбачається приходу до них стратегічного інвестора;

- зняття із статобліку підприємств, які практично повністю зруйновані і не підлягають відбудові (цукрові, спиртові, овочепереробні та інші потужності);

- злиття чи поглинання дрібних підприємств великими або агрохолдингами (зокрема, мережа дрібних районних молокозаводів стали відокремленими виробничими підрозділами молококомбінатів, що розташовані у великих містах або поблизу них);

- згортання обсягів виробництва супроводжується зменшенням чисельності персоналу та переходом підприємств у групу малих;

- організаційне подібнення підприємств, тобто їх поділ за виробничими функціями або технологічними етапами на кілька малих з метою підвищення ефективності виробничо-господарської діяльності тощо.

Необхідно підкреслити, що період 2007-2012 рр. характеризувався помірними коливаннями в обсягах капітальних інвестицій, які в середньорічному обчисленні становили близько 11,5 млрд. грн. Оскільки в показниках зношеності основних засобів помітних змін не спостерігається, то можна стверджувати, що з таким обсягом інвестицій забезпечити вагомі позитивні зрушення практично неможливо. Що ж стосується прямих іноземних інвестицій (ПІІ) у харчову і тютюнову промисловість, то в середньорічному обчисленні за останні шість років надходило в 3,5 рази більше, ніж за попередні півтора десятиріччя (відповідно 294 і 85 млн. дол. США). Частина ПІІ використовується безпосередньо на модернізацію основного капіталу діючих підприємств або ж створення нових потужностей на сучасній інноваційно-технологічній основі. В сукупності із вітчизняними інвестиціями в основний капітал це дозволяє лише підтримати досягнутий в галузі технологічний рівень. Водночас, інноваційні модернізації, що проводяться окремими вітчизняними підприємствами, дозволяють їм забезпечити дотримання виробництвом сучасних вимог, які висуваються міжнародними та європейськими нормативними документами до якості та безпечності харчової продукції. Однак на загальному тлі харчової промисловості помітних зрушень не зафіксовано.

Доречно привернути увагу до інноваційної діяльності в харчовій та тютюновій промисловості, яка фактично є індикатором темпів і масштабів її просування на цьому шляху. Піком витрат на інноваційну діяльність став перший рік періоду, що аналізується, – тобто 2007 р., а обсяг інвестицій тоді перевищив 1,7 млрд. грн. У наступні роки тенденція набула спадного характеру, нижня точка якої – 2010 р. (609 млн. грн.) – а після проходження її витрати на інноваційну діяльність почали суттєво зростати – понад півтора млрд. грн. у минулому році. Необхідно зазначити, що придбання та впровадження нових технологій і технологічних процесів, освоєння нової техніки і харчових продуктів не носять прямої залежності від масштабів інвестування в розрізі по роках, однак по сукупності значень показників має місце, у кращому випадку, підтримання досягнутого рівня інноваційності виробництва. Фактично вся харчова галузь перебуває на «голодному пайку»: наприклад, частка виробів з інноваційними характеристиками (тобто продуктів інновації), що надійшла у виробництво за три роки, становить менше 9% в розрахунку від загального асортименту харчової продукції, що випускається. При цьому необхідно мати на увазі, що сфера впровадження інноваційних продуктів харчування, як правило, обмежується підприємством або групою підприємств, що мають спільну материнську компанію з науково-дослідним підрозділом. Переважно це стосується міжнародних корпорацій, а на рівні вітчизняного виробництва майже кожен суб'єкт господарювання піклується про оновлення асортименту продукції самостійно. Водночас, домінуюча ж тенденція полягає у тому, що основні зусилля спрямовуються на поліпшення споживчих і смако-харчових характеристик продуктів не першої необхідності: спиртних напоїв, кондитерських і тютюнових виробів тощо.

Необхідно підкреслити, що вже тривалий час, тобто після започаткування проведення реформ в аграрному секторі економіки, забезпечення переробно-харчових підприємств сільськогосподарською сировиною стало одним із найвужчих місць у використанні їх потенціалу. Основними постачальниками аграрної сировини є дві групи виробників: сільськогосподарські підприємства та господарства населення. Основними каналами, за якими від них надходить сільськогосподарська сировина, є реалізація виробленої продукції переробним та закупівельним організаціям, а також за іншими напрямками (через так званих посередників). Обсяги виробництва основних видів сільськогосподарської продукції за 2005-2011 роки (за 2012 – ще не опубліковано) наведено в табл. 2.

Проаналізуємо обсяги виробництва і канали реалізації сировини по трьох основних видах сільськогосподарської продукції: м'ясній, молочній та зерновій і зернобобовій (табл. 3). Зазначимо, що переробно-харчові підприємства практично на 50% забезпечуються м'ясосировиною, яка була вирощена в господарствах населення, на 80% – молокосировиною і близько 20% – зерновими і зернобобовими культурами. Стосовно м'яса і м'ясної продукції, то протягом 2005-2011 років відбулося її нарощування у сільськогосподарських підприємствах – удвічі, а у господарствах населення – у 1,2 рази. Незначне збільшення виробництва даного виду продукції у дрібних товаровиробників пояснюється зменшенням поголів'я худоби і птиці у приватному секторі (за винятком корів), що супроводжується скороченням обсягів переробки аграрної сировини. Отже, 2/3 м'ясної сировини, отриманої сільськогосподарськими підприємствами у 2011 році, було реалізовано через посередників, а практично четверта частина – переробним та закупівельним організаціям. Подібна ситуація спостерігалася і у 2009 та 2010 роках, хоча ще у 2005 р. переробним та закупівельним організаціям було реалізовано третину, а посередникам – 37,1% отриманої м'ясної сировини. Таким чином, спостерігається посилення ролі і значення посередників, які можуть запропонувати прийнятну для конкретного періоду часу і місцевості ціну, а також зразу ж оплачували продукцію. Подібна ситуація спостерігається і в господарствах населення, які реалізують отриману продукцію зазвичай за іншими напрямками, тобто торгово-закупівельним посередникам – стихійним та організованим регулярним збирачам продукції. Решта виробленої і зібраної продукції реалізовувалась без попередньої обробки на ринках, комерційним структурам або перероблялась в технічно пристосованих цехах, які не забезпечували комплексного використання сировини та випуск високої якості продукції.

Таблиця 2

Динаміка виробництва основних видів сільськогосподарської продукції по групах господарств*

Вид продукції	Надійшло у господарства, тис. тонн											
	2005 р.				2007 р.				2009 р.			
	сільськогосподарські підприємства		господарства населення		сільськогосподарські підприємства		господарства населення		сільськогосподарські підприємства		господарства населення	
	всього	у т.ч. вир-во (%)	всього	у т.ч. вир-во (%)	всього	у т.ч. вир-во (%)	всього	у т.ч. вир-во (%)	всього	у т.ч. вир-во (%)	всього	у т.ч. вир-во (%)
М'ясо і м'ясні продукти	588	588 (100)	2185	1009 (46,2)	921	919 (99,8)	2499	993 (39,7)	1047	1034 (98,8)	2577	883 (34,3)
Молоко і молочні продукти	2649	2583 (97,5)	1757	11132 (63,3)	2243	2178 (97,1)	17010	10084 (59,3)	2292	2236 (97,6)	15185	9374 (61,7)
Зернові і зернобобові культури	28790	28790 (100)	2150	9225 (42,9)	24593	22848 (92,9)	16636	6447 (38,8)	38106	35842 (94,1)	20523	10186 (49,6)

Продовження табл. 2

Вид продукції	Надійшло у господарства, тис. тонн							
	2010 р.				2011 р.			
	сільськогосподарські підприємства		господарства населення		сільськогосподарські підприємства		господарства населення	
	всього	у т.ч. вир-во (%)	Всього	у т.ч. вир-во (%)	Всього	у т.ч. вир-во (%)	Всього	у т.ч. вир-во (%)
М'ясо і м'ясні продукти	1145	1134 (99,0)	1700	925 (54,4)	1224	1215 (99,3)	2536	929 (36,6)
Молоко і молочні продукти	2289	2217 (96,9)	14799	9032 (61,0)	2300	2246 (97,7)	14536	8840 (60,8)
Зернові і зернобобові культури	32088	29779 (92,8)	19634	9492 (48,3)	47319	44219 (93,4)	23478	12528 (53,4)

* Складено за даними Держстату України за відповідні роки.

Таблиця 3

Напрями і обсяги реалізації основних видів сільськогосподарської продукції за групами господарств*

Вид продукції	2005 р.					2007 р.				
	Переробним та закупівельним організаціям		За іншими напрямами		Передано на переробку на борошно, крупи тощо	Переробним та закупівельним організаціям		За іншими напрямами		Передано на переробку на борошно, крупи тощо
	СГП	ГН	СГП	ГН		СГП	ГН	СГП	ГН	
М'ясо і м'ясні продукти	190 (32,3)	132 (6,0)	218 (37,1)	68 (3,1)	–	316 (34,3)	177 (7,1)	458 (49,7)	69 (2,8)	–
Молоко і молочні продукти	1878 (70,9)	3954 (22,5)	252 (9,5)	603 (3,4)	–	1754 (78,2)	3875 (22,8)	88 (3,9)	737 (4,3)	–
Зернові і зернобобові культури	1358 (4,7)	282 (1,3)	13759 (47,8)	1915 (8,9)	3606 (12,5)	942 (3,8)	182 (1,1)	11252 (45,8)	1655 (9,9)	3488 (14,2)

Продовження табл. 3

Вид продукції	2009 р.				
	Переробним та закупівельним організаціям		За іншими напрямами		Передано на переробку на борошно, крупи тощо
	СГП	ГН	СГП	ГН	
М'ясо і м'ясні продукти	270 (25,8)	93 (3,6)	626 (59,8)	66 (2,6)	–
Молоко і молочні продукти	1923 (83,9)	2920 (19,2)	59 (2,6)	425 (2,8)	–
Зернові і зернобобові культури	1530 (4,0)	351 (1,7)	28276 (74,2)	4868 (23,7)	3893 (10,2)

Продовження табл. 3

Вид продукції	2010 р.					2011 р.				
	Переробним та закупівельним організаціям		За іншими напрямами		Передано на переробку на борошно, крупи тощо	Переробним та закупівельним організаціям		За іншими напрямами		Передано на переробку на борошно, крупи тощо
	СГП	ГН	СГП	ГН		СГП	ГН	СГП	ГН	
М'ясо і м'ясні продукти	294 (25,7)	73 (4,3)	698 (61,0)	78 (4,6)	–	296 (24,2)	35 (1,4)	778 (63,6)	58 (2,3)	–
Молоко і молочні продукти	1930 (84,3)	2857 (19,3)	76 (3,3)	507 (3,4)	–	2001 (87,0)	2793 (19,2)	41 (1,8)	508 (3,5)	–
Зернові і	976	322	19545	2541	3805	1176	359	24972	2870	4653

Вид продукції	2010 р.					2011 р.				
	Переробним та закупівельним організаціям		За іншими напрямками		Передано на переробку на борошно, крупи тощо	Переробним та закупівельним організаціям		За іншими напрямками		Передано на переробку на борошно, крупи тощо
	СГП	ГН	СГП	ГН	СГП	СГП	ГН	СГП	ГН	СГП
зернобобові культури	(3,0)	(1,6)	(60,9)	(12,9)	(11,9)	(2,5)	(1,5)	(52,8)	(12,2)	(9,8)

* Складено за даними Держстату України за відповідні роки.

Умовні позначення: СГП – сільськогосподарські підприємства, ГН – господарства населення

Переважні обсяги отриманої молочної сировини протягом досліджуваного періоду реалізовувалися в основному переробним та закупівельним організаціям: крупні товаровиробники реалізували 87% (2001 тис. тонн) отриманої продукції, а дрібні – 19,2% (2793 тис. тонн). Необхідно зазначити, що вказаний канал реалізації також не обходився без товарних посередників. Вони офіційно оформлялися заготівельниками молочної сировини на великих молоко- та сирзаводах і закупляли молоко у сільських жителів по нижчих, порівняно з ринковими, цінах. Протягом 2005-2011 років виробництво молока у великих підприємствах зменшилось на 337 тис. тонн (13%), а у господарствах населення – 2292 тис. тонн (21%).

Деяке більше половини зібраних зернових та зернобобових культур у 2011 році реалізовано сільськогосподарськими підприємствами (в основному агрохолдингами) за іншими напрямками реалізації, тобто через посередників, і лише 9,8% (або 4653 тис. тонн) було передано на переробку на борошно, крупи тощо. Нажаль, через згаданий канал дрібними товаровиробниками було реалізовано 12,2% отриманої зернової сировини. Зазначимо, що переважну її кількість господарства населення все ж використовують для відгодівлі худоби та птиці, оскільки отримують переважно фуражне зерно.

Найбільш складну для закупівельної логістики проблему становить молокопродуктовий підкомплекс. У зв'язку із необхідністю організації щоденного вивозу молока на перший план постало завдання формування оптимальних сировинних зон та закупівлі якісної сировини в необхідних для завантаження виробничих потужностей обсягах. Водночас, одна із вирішальних умов – встановлення ціни на сире молоко, яка б задовольняла і сільськогосподарських виробників і молокопереробників. Погіршення ситуації у цьому підкомплексі достатньо об'єктивно відстежується на прикладі молокопереробного підприємства Чернігівщини [8, с. 258-263].

Виробничі потужності Корюківського маслозаводу, філії ТОВ «Полісся-молоко», становлять 60 тонн сирого молока за добу. До 1994 року його виробничі потужності повністю забезпечувались сировиною сільськогосподарських виробників Корюківського району. Водночас нині аграрні підприємства району виробляють в середньому за добу 14 тонн і стільки ж молока реалізують господарства населення Корюківського району, що становить 47% від виробничої потужності маслозаводу. Закупівля молока власним транспортом ТОВ «Полісся-молоко» здійснюється в 37 населених пунктах Корюківського, Семенівського, Сосницького, Менського та Коропського районів, де частка закупленого у сільськогосподарських підприємств молока становить 54,1%. Станом на початок грудня 2011 р. кількість зареєстрованих здавачів молока становила 1827 осіб. Вони реалізовували сире молоко в 74 молокоприймальних пунктах. Частка закупленого молока становила 58,3%, у т.ч. від населення – 42,3%. Це свідчить про наявні резерви для розширення заготівлі сирого молока за умови підвищення закупівельних цін.

Необхідно підкреслити, що незважаючи на складнощі післякризового розвитку національної економіки результативність та ефективність виробничо-господарської діяльності підприємств харчової і тютюнової промисловості у 2010-ті роки можна охарактеризувати як «стагнація». Нижня точка кризового стану у сфері виробництва продуктів харчування припадає на 2008-2009 роки – у цей період кризові явища

охопили практично усі галузі переробно-харчового виробництва та пройшли її нижню точку. Оскільки кожне окреме підприємство проходить свій індивідуальний життєвий цикл, то за рахунок збігу однакових їх етапів у більшості підприємств формуються основні показники розвитку окремих видів (підвидів) економічної діяльності (чи галузей), а на сукупності останніх – харчової і тютюнової промисловості. Вони наведені у табл. 4.

Таблиця 4

Ефективність виробничо-господарської діяльності переробно-харчових підприємств АПК України

Показники	Роки							2012 р. до 2007 р.
	2006*	2007	2008	2009	2010	2011	2012	
Обсяг відвантаженої продукції, млн грн у т.ч. інноваційної, млн грн	68273	85208	110641	117810	145656	164655	182071	213,7
- в %	3755,0	4516,0	4536,3	4712,4	4660,9	5485,3	4614,3	102,2
з неї: • нової для ринку, %	5,5	5,3	4,1	4,0	3,2	3,3	2,5	-2,8
• нової для підприємства, %	н/д	2,1	1,7	0,9	0,6	0,9	0,8	-1,3
	н/д	3,2	2,4	3,1	2,6	2,4	1,7	-1,5
Частка підприємств, що одержали прибуток, %	64,8	66,1	60,9	61,9	58,9	57,9	57,9	-3,0
- чистий прибуток, млн грн	5154,5	4581,2	4105,8	8189,1	8072,7	9724,5	12460,2	272,0
Частка підприємств, що одержали збиток, %	35,2	33,9	39,1	38,4	41,1	42,1	40,8	+6,9
- чистий збиток, млн грн	2036,0	2484,4	10781,8	4678,4	5806,9	7468,3	5293,8	213,1
Чистий прибуток (збиток), млн грн	3118,5	2096,8	-6676,0	3510,7	2265,8	2256,2	7166,4	341,8
Рентабельність:								
- усієї діяльності, %	2,8	1,5	-3,4	1,7	0,9	0,8	н/д	-0,7
- рентабельність операційної діяльності, %	5,1	4,7	1,9	5,4	4,5	4,2	6,2	(2011 р.) +1,5
Фондовіддача, грн/грн	1358,3	1361,2	1504,6	1420,3	1583,5	н/д	н/д	116,3
Продуктивність праці, тис. грн/працівника	146,9	187,6	253,8	302,1	376,0	435,6	488,1	260,1

* Порівняння з 2006 р. некоректне у зв'язку із зміною методології організації обстеження.

Найважливішими результуючими показниками виробничо-господарської діяльності переробно-харчових підприємств є інтегральні значення таких складових як: індекс та обсяги виробництва продукції, частка прибуткових (збиткових) підприємств, частка інноваційної продукції тощо. Як зазначалося вище, за індексом продукції починаючи з 2007 р., де зафіксовано пікове значення показника 117,5%, спостерігалася складна динаміка, що повною мірою відповідає тенденції по національній економіці. Період з 2010 р. можна умовно назвати ренесансом докризового періоду, але з однією суттєвою поправкою – його значення досягти поки що не вдалося – порівняно із нижчим значенням приріст становив за останні три роки у межах 2,5-4,2%. Що ж стосується валових обсягів відвантаженої споживачам продукції, то унаслідок впливу різних чинників, але в першу чергу цінових (підвищення цін на сировину та енергоресурси, рівня оплати праці та накладних витрат, пов'язаних із закупівлею ресурсів та реалізацією готової продукції, тобто

трансакційних), а також розширенням спектру витрат, зокрема, трансформаційних, інституціональних, трансферту та впровадження технологій, реінжинірингу бізнес-процесів, входження в інформаційний простір, освоєння нових ринків, неформальних тощо кількісні показники виробленої валової продукції за означений період зросли більше ніж удвічі. Однак при порівнянні приросту обсягів продукції (213,7%) з індексом цін на промислову продукцію (2,331) свідчить про те, що з урахуванням зниження індексу виробництва продовольчих товарів за означений період на 4,8% інфляційні процеси справили дещо менший вплив на кількісні показники харчових галузей, ніж по промисловості загалом, тобто переробно-харчове виробництво і результати його діяльності слабше реагують на цінові коливання. Як правило, це пояснюється тим, що коли відбувається підвищення цін на такий найважливіший вид ресурсу як аграрну сировину, то воно відносно значно нижче, ніж на різні види сировинних ресурсів для інших галузей промисловості. Але оскільки, значна частина підприємств харчової промисловості розташована у сільській місцевості та селищах міського типу, то це накладає помітний відбиток на транспортно-логістичні і маркетингові витрати: вони включають обґрунтування раціональних схем і моделей як заготівлі сировини, так і доставки партій готових харчових продуктів до оптових покупців.

Інтегральним відображенням рівня інноваційності виробництва у найбільш загальному розумінні є показник частки продукції, що відноситься до групи інноваційної. Як свідчать наведені в табл. 2 статистичні дані, у вартісних показниках інноваційна продукція майже весь період, за винятком 2011 р., перебувала практично на одному рівні (понад 4,5 млрд. грн.), але її частка – знижується, оскільки обсяг відвантаженої продукції зріс удвічі. Причини такої низхідної динаміки пояснюються кількома факторами: дефіцитом продуктивних інновацій; надходженням продуктивних інновацій надзвичайно низького рівня інноваційності (з однією або двома новими чи оновленими характеристиками); практично повною відсутністю інновацій нового покоління (на основі нано- і біотехнологій, використання нанодобавок для поліпшення смакових і поживних якостей, наномембран для підвищення ступеня очищення), переважаючою часткою переробно-харчових підприємств, які відносяться до четвертого і навіть третього технологічного укладу та ін. Необхідно також врахувати, що основні зусилля щодо розроблення та впровадження інновацій, як правило, зосереджені в головних офісах міжнародних та вітчизняних агропродуктових корпорацій. А малим, середнім і навіть великим вітчизняним підприємствам харчової промисловості самостійне проведення постійних пошуків і створення нових продуктивних розробок практично не під силу унаслідок дефіциту коштів, відсутності сучасного лабораторного обладнання, методик проведення результативних досліджень та ін. Така ж ситуація і з придбанням сучасних розробок, які створювалися за кордоном, з метою їх впровадження на вітчизняних підприємствах. Наведені у табл. 5 статистичні дані чітко відображають спадну динаміку масштабів придбання нових технологій (технічних досягнень) до 2012 року, які є необхідною матеріально-технічною основою для освоєння продуктивних інновацій. Їх певне зростання за 2012 рік унаслідок неповного періоду використання не змогло справити помітний вплив на результуючі показники.

Таблиця 5

Придбання нових технологій (технічних досягнень) в Україні та за її межами за формами придбання (одиниць)

Показники	2007 р.				2008 р.				2009 р.			
	Усього	з них:			Усього	з них:			Усього	з них:		
		в Україні	за межами України:			в Україні	за межами України:			в Україні	за межами України:	
Форми придбання нових технологій (технічних досягнень)		країни СНД	інші країни		країни СНД	інші країни		країни СНД	інші країни			
Усього	113	76	3	34	134	99	10	25	114	86	8	20
- права на патенти, ліцензії на використання винаходів, промислових зразків, корисних моделей	14	12	0	2	24	23	0	1	24	24	0	0
- результати досліджень та розробок	2	2	0	1	14	12	0	1	6	6	0	0
- ноу-хау, угоди на придбання технологій	2	1	0	1	13	12	0	1	17	15	0	2
- придбання устаткування	87	54	3	30	72	41	10	21	57	32	8	17
- цілеспрямований прийом на роботу кваліфікованих фахівців	3	3	0	0	8	8	0	0	4	4	0	0
- інші	5	4	0	1	3	3	0	0	6	5	0	1

Продовження табл. 5

Показники	2010 р.				2011 р.				2012 р.				Різниця усього 2012 р. - 2007 = од.
	Усього:	з них:			Усього	з них:			Усього	з них:			
		в Україні	за межами України:			в Україні	за межами України:			в Україні	за межами України:		
Форми придбання нових технологій (технічних досягнень)		країни СНД	інші країни		країни СНД	інші країни		країни СНД	інші країни				
Усього	84	75	0	9	76	50	2	24	156	113	0	43	43
- права на патенти, ліцензії на використання винаходів, промислових зразків, корисних моделей	1	1	0	0	4	3	0	1	21	20	0	1	7
- результати досліджень та розробок	7	7	0	0	2	1	0	1	7	5	0	2	5
- ноу-хау, угоди на придбання технологій	0	0	0	0	3	3	0	0	9	8	0	1	7
- придбання устаткування	60	51	0	9	60	37	2	21	113	74	4	35	26
- цілеспрямований прийом на роботу кваліфікованих фахівців	1	1	0	0	2	1	0	1	0	0	0	0	-3

Показники	2010 р.				2011 р.				2012 р.				Різниця усього 2012 р. - 2007 = од.
	Усього:	з них:			Усього	з них:			Усього	з них:			
		в Україні	за межами України:			в Україні	за межами України:			в Україні	за межами України:		
Форми придбання нових технологій (технічних досягнень)		країни СНД	інші країни		країни СНД	інші країни		країни СНД	інші країни		країни СНД	інші країни	
- інші	15	15	0	0	5	5	0	0	6	6	0	0	1

Джерело: Складено за матеріалами статистичної звітності підприємств харчової промисловості за відповідні роки

Важливим результуючим індикатором виробничо-господарської діяльності є частка підприємств, що отримали прибуток, та їх менш вдалі конкуренти – суб'єкти господарювання, які мали збитковість. Спостерігається чітка тенденція зменшення частки прибуткових підприємств та збільшення збиткових з темпами близько півтора відсотка щорічно. Коли ж врахувати, що загальні обсяги прибутку зростають, а кількість прибуткових підприємств зменшується і, відповідно, така ж тенденція і серед збиткових виробників, то логічним буде висновок про те, що відбувається поляризація серед суб'єктів господарювання в харчовій і тютюновій промисловості. На нашу думку, вищезгадана тенденція – це один із достатньо вагомих факторів, що підприємства або з економічних причин (збитковість) або з техніко-технологічних (висока зношеність основних засобів, застарілість технологій перероблення сировини та, як наслідок, випуск низькоякісної, а нерідко й небезпечної харчової продукції) зупиняють виробництво. Пізніше його консервують або проводять повний демонтаж: технологічне устаткування вирізається і відправляється на металобрухт, а будівлі та споруди розбираються буквально до фундаментів і навіть разом з ними.

Які б причини не були, та хотіли б того чи ні, але під впливом виникнення та загострення низки економічних, фінансових, сировинно-ресурсних, технічних та інших проблем тенденція повзучого згортання мережі підприємств харчової і тютюнової промисловості має місце і постійно підживлюється глобалізаційними процесами. Їх результатом стало посилення впливу зовнішніх чинників на розвиток вітчизняного аграрного сектора. Серед них доречно привернути увагу до безпечності та якості продовольчої продукції: чим довше затягується вирішення проблеми із переходом переробно-харчових підприємств на випуск високоякісних та екобезпечних харчових продуктів, тим менше їх вітчизняні виробники сприймаються як достойні конкуренти на продовольчих ринках Європи і світу. За оцінками вітчизняних експертів, нині лише 10% підприємств (близько 2 тис. із 17 тис. операторів ринку продовольчої продукції) адаптувались до умов торгівлі на європейському ринку, і необхідно мінімум п'ять років, щоб вийти за межу прямої небезпеки (тобто, впровадити нові стандарти).

Ахілесовою п'ятою вітчизняної статистики є публікація результатів опрацювання статистичної звітності суб'єктів господарювання відповідно із видом (підвидом) економічної діяльності, але без поділу на групи за іншими ознаками, зокрема, збиткові та прибуткові. У зв'язку з цим решта економічних індикаторів, зокрема, рентабельність діяльності, фондовіддача, продуктивність праці, є середньостатистичними за відповідними КВЕДами, в яких взаємопогашаються результати не тільки різнопланові, але й нерідко суперечливі, тобто підприємств, що отримали прибуток, з суб'єктами господарювання, що за результатами господарювання за календарний рік мали збитковість.

Що стосується рентабельності, то нижню точку (-3,4%) унаслідок збитковості всієї харчової промисловості (збиток становив близько 6,7 млрд. грн.), було пройдено у 2008 р. Одна із основних причин такої ситуації – гальмування процесів відвантаження та реалізації споживачам готової продукції, що була вироблена на підприємствах. Це мало своїм наслідком затоварювання складів готовою продукцією, сповільнення та

затримку, а нерідко й виникнення «тромбів» із проходженням фінансових потоків від споживачів товарів до їх виробників. Стрибокподібне зростання рентабельності у наступному 2009 р. пов'язано із певним покращенням в окремих видах діяльності економічної ситуації, що супроводжувалося помітним скороченням не тільки понаднормативних, але й планових запасів готової продукції на товарних складах, хоча обсяги її виробництва по інерції ще зменшувалися. Це знайшло своє відображення в незначному вартісному прирості випущеної кінцевої продукції (на 6,5%, порівняно з 2008 р.) та подальшому падінні індексу виробництва продовольчих товарів (на 6,9%). За результатами в наступні 2010-ті роки індекс продукції дещо зріс, але рентабельність при цьому знижувалась. Отже, цінові чинники, що пов'язані із залученням у виробництво необхідних різнопланових ресурсів та підвищенням оплати праці, переважували тенденцію підвищення цін реалізації готової продукції. Величина цього розриву не носить сталого характеру і на перспективу співвідношення динаміки їх підвищення буде визначальною мірою впливати на показники рентабельності як усїєї, так і окремих складових рентабельності.

Що стосується фондівіддачі, тобто обсягів виробництва продукції за календарний рік у розрахунку на одиницю вартості основних засобів, то вона має тенденцію до підвищення, хоча відсутність статистичних даних щодо ОФ за 2011-2012 роки не дозволяє її підкріпити чи, навпаки, знівелювати або спростувати. Зважаючи на те, оскільки індекс приросту основних засобів за чотири (2007-2010) роки становив 1,4695, а випущеної продукції – 1,7094, то необхідно визнати, що основну роль у формуванні зазначеної тенденції відіграв ціновий чинник – співвідношення приростів на користь підвищення цін з коефіцієнтом 1,0985. Водночас, коли ж врахувати, що за досліджуваній чотирирічний період індекс виробництва продукції знизився до 0,9498, то коефіцієнт перевищення буде становити 1,1049. При цьому необхідно мати на увазі, що в структурі основних засобів виробництва їх складовою частиною є ОФ підприємств, які в силу різних обставин щорічно епізодично чи цілий рік не проводять виробничої діяльності, а тому – це своєрідний баласт, який погіршує статистику у цьому сегменті ефективності виробництва. Коли ж врахувати, що на кожному підприємстві склалася «індивідуальна система» індексації діючих та виведення із експлуатації зношених основних засобів, то буде логічним наступний висновок: отримані кількісні значення показників рентабельності включають певну частину віртуальної складової, яка реально може бути вилучена за умови приведення у відповідність вартості ОФ на основі єдиної народногосподарської методики переоцінки, індексації та встановлення їх фактичної зношеності відповідно із прийнятою системою нарахування зносу.

І, нарешті, продуктивність праці в розрахунку на одного постійно зайнятого працівника в харчовій і тютюновій промисловості. Її кількісні показники інтенсивно зростають, що залежить від динаміки двох основних складових: чисельності працівників, яка має помітну тенденцію до скорочення, та обсягів відвантаженої споживачам продукції, виробництво якої постійно зростає. Оскільки чисельник (вартість продукції) нарощується, а знаменник (чисельність працівників) зменшується, то, відповідно, кількісне значення показника продуктивності праці інтенсивно підвищується – у досліджуваному періоді, тобто за 2007-2012 роки він зріс у 2,6 рази. Розрахунки показують, що близько 29% приросту було досягнуто за рахунок зменшення чисельності персоналу, а більше 71% – за рахунок цінового чинника. Коли врахувати, що за означений період індекс виробництва продукції знизився на 4,1 вп, то частка цінового чинника підвищиться до 74,3%, тобто зросте на 3 вп. На перспективу ціновий чинник також буде підсилюватися і відігравати домінуючу роль в підвищенні продуктивності праці, а роль персоналу унаслідок зниження темпів його скорочення відповідно буде зменшуватись.

Висновки. Розвиток переробно-харчових підприємств з 2007 р. чітко поділяється на два етапи: перший, – згорання виробництва харчової продукції, напоїв і тютюнових виробів по 2009 р. включно і, другий, – відновлення виробництва у

обсягах, що були прикметними до початку першого періоду, однак вийти на докризовий рівень поки не вдалося. Це свідчить про те, що суттєвих чи навіть помітних зрушень у переробно-харчовому виробництві за останні 5-6 років не відбувалося. Про це свідчить, зокрема: зношеність основних засобів достатньо висока і залишається практично без змін; надходження інновацій у виробництво недостатнє і не тільки не справляє позитивного впливу на випуск виробів з інноваційними характеристиками, але навіть більш того – оскільки рівень їх інноваційності постійно знижується, то частка інноваційної харчової продукції зменшується; обсяги вітчизняних інвестицій фактично залишаються на одному рівні, хоча іноземних інвестицій суттєво зросли у минулому році, але унаслідок значного лагу часу від їх залучення до започаткування виробничої діяльності нових чи модернізованих потужностей це не вплинуло на результати 2012 року. Отже, для того, щоб забезпечити започаткування реальних зрушень щодо нарощування результативності та підвищення економічної ефективності виробничо-господарської діяльності переробно-харчових підприємств, на нашу думку, було б доцільно:

- розробити, затвердити і розпочати реалізацію галузевої програми формування національної інноваційної системи в агропродовольчому комплексі, де як її невід'ємна частина – підпрограма переведення підприємств харчової промисловості на інноваційно-технологічну модель розвитку;

- спрямування коштів з бюджету, а також залучених від підприємницьких структур на фінансування робіт по завершенню перегляду і гармонізації вітчизняної бази стандартів у сфері агропродовольчого комплексу з європейською і міжнародною нормативною базою;

- виявлення, оцінювання та систематизація чинних інноваційних розробок у сфері харчової продукції, напоїв і тютюнових виробів, що впроваджені у виробництво, розроблення перспективних напрямів наукових, лабораторних та прикладних досліджень, спрямованих на забезпечення створення низки сучасних продовольчих товарів з інноваційними характеристиками та залучення до виконання зазначених робіт вітчизняних навчальних закладів і дослідних установ відповідного профілю;

- відновлення щорічної статистичної звітності за формою №11-ОЗ «Звіт про наявність та рух основних засобів, амортизацію (знос)» з метою забезпечення моніторингу ситуації із модернізацією основних фондів, виведенням із експлуатації застарілих та проамортизованих засобів виробництва, динаміки і тенденцій зношувально-відтворювальних процесів тощо;

- гостра необхідність у забезпеченні переходу підприємств на випуск продовольчих товарів, що відповідають вимогам гармонізованих нормативних документів у сфері якості та екобезпечності агропродовольчої продукції, спонукає до переорієнтації сільського господарства на створення сучасних організаційно-правових форм виробничих структур, зорієнтованих на вирощування аграрної сировини відповідно із індустріальними технологіями та екологічними нормативами;

- зважаючи на зарубіжний та вітчизняний досвід щодо випуску високоякісних та екобезпечних харчових продуктів на основі впровадження гармонізованого національного стандарту ДСТУ ISO 22000:2007 «Система керівництва безпекою харчових продуктів. Вимоги» до всіх підприємств, що входять до складу агропродовольчого ланцюга по випуску окремих видів харчової продукції, було б доцільно надавати різні преференції суб'єктам господарювання, що розпочали реалізацію відповідних проектів тощо.

SUMMARY

The authors analyze structural changes in the food industry of the Ukrainian agro-industrial complex occurred since the second half of the 2000s, their resource and innovative investment provision. Peculiarities of the procurement of agricultural raw materials on farms and agricultural enterprises are determined. The authors also focus on the effectiveness and efficiency of potential of food industries of agro-industrial complex, as well as develop proposals on their improvement.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

1. Андрійчук В.Г. Ефективність діяльності аграрних підприємств: теорія, методика, аналіз: Монографія / В.Г. Андрійчук. – Вид. 2-ге без змін. – К.: КНЕУ, 2006. – 292 с.
2. Дейнеко Л.В. Продовольчий комплекс України: стан і перспективи розвитку: [монографія] / [Л.В. Дейнеко, А.О. Коваленко, П.І. Коренюк та ін.]. – К.: Наук. думка, 2007. – 276 с.
3. Економіка підприємства : [навч. пос.] / за ред. А.В. Шегеди. – К.: Знання, 2005. – 431 с.
4. Крисанов Д.Ф. Результативність й ефективність діяльності підприємств: оцінювання та максимізація / Д.Ф.Крисанов, Л.І.Стешенко. – Економіст. – 2012. – №7. – С. 21-25.
5. Лігоненко Л.О. Дискусійні питання щодо трактування сутності та співвідношення понять «ефективність» і «результативність» управління підприємством / Л.О. Лігоненко // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – №10(88). – С. 207–215.
6. Пасхавер Б. Цінова конкурентність аграрного сектора / Б. Пасхавер // Економіка України. – 2007. – №1. – С. 78-87.
7. Скопенко Н.С. Основні причини, переваги та недоліки формування інтегрованих структур в харчовій промисловості України / Н.С. Скопенко // Вісник Запорізького національного університету. – 2010. – №2 (6). – С. 83-87.
8. Антощенкова В.В. Встановлення оптимальної сировинної зони на молокопереробному підприємстві / В.В.Антощенкова // Сучасні парадигми розвитку конкурентоспроможного агропромислового виробництва / Під ред. Ю.О. Нестерчук. – Умань: Візаві, 2013. – С. 258-263.

Надійшла до редколегії 18 червня 2013 р.